

USÛLÜ'İ-FİKH

Şefik el-Kübbî, *Ebû Bekir el-Ceşşâs, el-İcmâ'*: *Dirâse fî fikretihi min hilâli tahkiki bâbi'l-icmâ'*, Beyrut 1413/1993; Safvet Mustafa Haliloviç, *el-İmâm Ebû Bekir er-Râzi el-Ceşşâs ve menhecühû fi't-tefsir*, Kahire 1429/2008, s. 133-142; Hakkı Aydın, "Cassas ve Debûsî'nin Usûllerindeki Metodları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4, Sivas 2000, s. 11-60; Ferhat Koca, "Usûlü'l-fikh (el-Fusûl fi'l-Usûl) Ahmed b. Ali el-Cessâs", *Marife*, II/3, Konya 2002, s. 337-340; Ulrich Rebstock, "Abwâgen als Entscheidungshilfe in den usûl al-fikh: Die Anfänge der targih-Methode bei Gassâs", *Isl.*, LXXX/1 (2003), s. 110-121; Marie Bernard, "Cessâs'ın Bir Yazması Işığında Hanefî Fıkıh Usûlü Yaklaşımının Analizi" (trc. Adem Yığın), *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 5, Konya 2005, s. 125-144.

SONER DUMAN

USÛLÜ'İ-HENDESE

(أصول الهندسة)

Öklid'in (m.ö. III. yüzyıl)

geometrinin temel ilkelerini içeren eseri

(bk. ÖKLİD).

USÛLÜ'İ-HİKEM fî NİZÂMÎ'İ-ÂLEM

(أصول الحكم في نظام العالم)

Hasan Kâfi Akhisârî'nin

(ö. 1024/1615)

Osmanlı devlet düzeni hakkındaki eseri

(bk. HASAN KÂFÎ AKHİSÂRÎ).

USÛLÜ'İ-HİKEM fî NİZÂMÎ'İ-ÜMEM

(أصول الحكم في نظام الأمم)

İbrâhim Müteferrika'nın

(ö. 1160/1747)

siyasetnâme türünde yazdığı islahata dair eseri

(bk. İBRÂHİM MÜTEFERRİKA).

el-USÛLÜ'İ-MÜNİFE

(الأصول المنيفة)

Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin

(ö. 1098/1687)

Ebû Hanîfe'nin

itikadî görüşlerini derlediği eseri.

Müellif eserin ilk sayfasında "el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe" ibaresini özel isim gibi değil imâmın görüşlerini bir araya getirmeye yönelik bir ifade olarak kullanmaktadır. Bazı tabakat kitaplarında onun eserleri sayılırken bu isimde bir risâleye yer verilmez. Kütüphanelerdeki yazmaların büyük çoğunluğunda eserin adı *el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe* di-

ye kaydedilmiş, Süleymaniye Kütüphanesi nüshasının (Şehid Ali Paşa, nr. 1567/1) iç kapağında ise *Uşûlü'd-din* şeklinde yazılmıştır. Beyâzîzâde, Ebû Hanîfe'ye ait itikadî görüşlerin kendisine babası tarafından, ona da iki kanaldan aktarıldığını kaydetmekte ve bu silsilelerde yer alan kişilerin isim zincirini vermektedir (Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 567/1, vr. 16^b-17^a). Beyâzîzâde, baş tarafta da zikrettiği üzere eserini kaleme alırken büyük oranda Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber*, *el-Fıkhü'l-ebşat*, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, *er-Risâle*, *el-Vaşıyye* adlı risâleleriyle bunlara yazılan şerhlerden yararlanmıştı. Ayrıca çeşitli rivayetlerle imama ulaşan müsnedleri, öğrencilerinin yazdığı eserleri, fıkıh, tarih ve menâkıb kitaplarını kullanmıştır. Müellif, çalışmasını Ebû Hanîfe'nin risâlelerinden aldığı ibareleri kelâm kitaplarındaki sıraya göre tertip ederek oluşturduğunu, eserinde imamların rivayetlerinden gelen yirmi kelâm meselesini ve Ebû Hanîfe'nin müsnedlerinden aldığı kırk hadisi kaynak edindiğini söylemektedir. Beyâzîzâde, risâlenin başlangıç kısmı dışında sürekli Ebû Hanîfe'nin ibarelerine yer verdiği için kendisi müellif yerine "câmi" diye de anılmıştır (Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, vr. 5^a hâmişi).

Bir mukaddime, üç bab ve otuz iki fasıldan meydana gelen *el-Uşûlü'l-münife*'nin mukaddimesinde fıkıhın ve özellikle akaid yahut kelâm ilmi diye isimlendirilebilecek İslâmî hükümlerin dinî hayatı için önemi üzerinde durulmakta, ashabın bu konularla meşgul olmayışı, kendilerine savaş açacak düşmanları bulunmayan toplulukların silâhlı olmaya gerek görmemesine benzetilmektedir. Bununla birlikte zaruret dışında yeni görüşlere meyledilmemesi öğütlenmektedir. Eserin birinci bölümü Allah'ı bilmenin gereği ve O'nun varlığının ispatına ayrılmış olup bu konuda azgın fırtınalar arasında seyreden geminin kaptansız selâmete eremeyeceği, ana rahmindeki ceninin insan sûretine girişinin tabiatın veya yıldızların düzenlemesiyle mümkün olamayacağı gibi delillere yer verilir. İkinci bölüm Allah'ın zâtî sıfatlarına tahsis edilmiştir ve sekiz fasıldan meydana gelmektedir. Burada *el-Fıkhü'l-ekber* başta olmak üzere Ebû Hanîfe'nin risâlelerinden nakiller yapılarak Allah'ın hayat, sem', basar, ilim, kudret, irade ve kelâm sıfatları özlü bilgilerle sıralanmaktadır. İrade sıfatı açıklanırken ilâhî irade ile emir ve rıza arasında Hanefî-Mâtürîdî anlayışı çizgisinde ayırım yapılmaktadır. "Sıfât-ı haberiyye" diye anılan "yed, vech,

nefs, istivâ" gibi sıfatlara değinildikten sonra bu bölüm rü'yetullah bahsi ile sona ermektedir.

el-Uşûlü'l-münife'nin üçüncü bölümü "Fiilî sıfatlar ve bunlarla ilişkili meseleler" başlığını taşır ve yirmi dört fasıldan meydana gelir. Birinci fasılda fiilî sıfatların ezeli, yaratılmışların ise hâdis (mahlûk) olduğu belirtilmiş, bu sıfatlarla bağlantılı görülen Mu'tezile'nin aslah telakkisini reddeden metinler verilmiş, ardından kader meselesi dört fasıl halinde işlenmiştir. Müellifin burada Ebû Hanîfe'den naklettiği muhtevada bol miktarda âyetlerle hadis rivayetlerine dayandığı görülmektedir. Daha sonra nübüvvet, kebîre, âhiret bahisleri ve imâmet konuları ele alınmıştır. Nübüvvet kısaca değinilmesinin ardından imanın tarifi, zarûrât-ı dîniyyeyi tasdik etmenin gereği, imanda istisna, iman-amel-münasebeti, imanın artması-eksilmesi ve mürtekb-i kebîre üzerinde ayrıntılı biçimde durulmuş, böylece Hanefî-Mâtürîdî çizgisinde seyreden hoşgörülü din anlayışının örneği verilmiştir. Sem'iyyât bahislerinden cennetle ceheennem halen mevcut olup ebediyen devam edeceği, kabir hayatı, yeniden dirilme, amellerin tartılması ve şefaât meselelerine kısaca temas edilerek imâmet konusuna geçilmiştir. Dört halifenin ve onlara biat eden ashabın faziletlerine dair fasılın ardından emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker görevinin önemine değinilmiştir. Eser kıyamet âlemlerine ayrılmış bir kısım ile sona erer.

el-Uşûlü'l-münife'nin Süleymaniye Kütüphanesi'nde altı adet yazma nüshası bulunmaktadır (Esad Efendi, nr. 1140/1, 1140/2; Şehid Ali Paşa, nr. 1567/1, 1705/1; Kılıç Ali Paşa, nr. 567/1; Lâleli, nr. 2264/7). İlyas Çelebi, Esad Efendi (nr. 1140/1), Şehid Ali Paşa (nr. 1567/1), Kılıç Ali Paşa ve Lâleli nüshalarından hareketle eseri neşrederek Türkçe'ye çevirmiş (İstanbul 1416/1996), baş kısmına müellifin hayatı ve eserleri hakkında bir araştırma koymuştur. Beyâzîzâde Ahmed Efendi, eserinin ilâhiyyât, kader ve nübüvvet bahislerini içeren kısmını *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm* adıyla şerhedip IV. Mehmed'e sunmuştur. Süleymaniye Kütüphanesi'nin değişik bölümlerinde biri müellif nüshası olmak üzere (Şehid Ali Paşa, nr. 1568) ondan fazla yazması bulunan eser Yûsuf Abdürrezzâk tarafından neşredilmiştir (Kahire 1368/1949). Bu neşrin başında Zâhid Kevserî'nin mukaddimesi, sonunda ise Kahire el-Mektebetü'l-Melikîyye (nr. 224, 339, 856) ve el-Mektebetü'l-Âmire (Hayri Paşa) nüshalarında mevcut, keramet ve istidrâc

bahislerinin şerhinden ibaret olan iki sayfalık bir ek yer almaktadır. Brockelmann, *el-Uşûlü'l-münife*'nin Esad Efendi bölümündeki nüshasında (nr. 1141) *Muhtaşarü'l-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe* adıyla bir eserin daha bulunduğunu kaydetmişse de yapılan incelemede söz konusu numarada *İşârâtü'l-merâm*'in yer aldığı görülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe* (nşr. İlyas Çelebi), İstanbul 1416/1996; a.e., Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 567/1, vr. 5^a (hâmiş), 16^a-17^a; a.mlf., *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm* (nşr. Yûsuf Abdürrezzâk), Kahire 1368/1949, s. 3-9, 338-339; Muvaffak b. Ahmed el-Mekki, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Beyrut 1401/1981, s. 76-77, 151; Kerderî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Beyrut 1401/1981, s. 225, 363-364; Ebû'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmûd el-Hârizmî, *Câmi'ü'l-mesânid*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye), I, 143, 182; Brockelmann, *GAL*, II, 436; *Suppl.*, II, 447, 525, 647.

İLYAS ÇELEBİ

USÛLÜ'İ-PEZDEVÎ

(أصول الپزدهوی)

Ebû'l-Usr el-Pezdevî'nin
(ö. 482/1089)

Hanefî fıkıh usulüne dair eseri
(bk. PEZDEVÎ, Ebû'l-Usr).

USÛLÜ's-SERAHSÎ

(أصول السرخسي)

Serahsî'nin
(ö. 483/1090 [?])

fıkıh usulüne dair eseri.

Bugün Türkménistan-İran sınırında küçük bir şehir olan Serahs'ta dünyaya gelen Serahsî'nin Hanefî hukuk düşüncesini, esaslarını ve yöntemlerini derli toplu biçimde ortaya koyan fıkıh usulü eseridir. Eser sonraki yüzyıllarda Hanefî mezhebinin hâkim olduğu Osmanlı ve çağdaş bazı devletlerin hukuk sistemleri üzerinde derin etkiler icra edecek olan orta dönem Buhara Hanefî hukuk mektebinin ürünlerindedir. *Takvîmü'l-edille* adlı eseriyle bu mektebe öncülük eden Ebû Zeyd ed-Debûsî, Buhara Hanefî usul geleneğini Cessâs'ın *el-Fuşûlü*'ü üzerinden tanıdığımız Irak Hanefî usul geleneğiyle telif etmiş ve iki ilmî merkezin mirasını yeniden yorumlayarak Hanefî hukuk düşüncesine yeni bir form ve içerik kazandırmıştır. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin öncülüğünde gelişen Semerkant mektebinin fıkıh usulü yaklaşımını Alâeddin es-Semerkandî'nin *el-Mî-*

zân'ında görüldüğü gibi daha çok kelâmci yöntemine yakın dururken Buhara mektebi, Irak ve Mâverâünnehir gelenekleri yanında Semerkant mektebinin katkılarıyla da zenginleşip diğer İslâm hukuk düşünce ekollerinden belirli noktalarda farklılaşan bir ağırlıkla Orta Asya bölgesine özgü bir fıkıh usulü yaklaşımını geliştirmiştir. Daha sonra fıkıhçılar yöntemi ya da Hanefî yöntemi diye anılacak olan bu yaklaşım kelâmcılar yönteminin karşısına yerleştirilmiştir. Diğer mezhepler ve geleneklerde de benzer bazı girişimler olmakla birlikte bu yöntem büyük ölçüde Buhara Hanefî mektebinin ürünüdür. Kelâmî/felsefî öncüllere daha az vurgu yapma ve fikhî/hukukî bakış açısını merkeze alma yönüyle fukahâ yöntemiyle İngiliz hukuk pozitivizmi ve Amerikan realizmi arasında bir benzerlik bulunduğu söylenebilir.

Debûsî yanında Buhara mektebinin gelişimine büyük katkı sağlayan bir diğer isim Buhara hukuk mektebinin, hatta genel olarak Hanefî mezhebinin klasik ve en muhterem iki usul eseri kabul edilen *Uşûlü's-Serahsî* ile *Uşûlü'l-Pezdevî*'nin müelliflerinin hocası olan Abdülazîz el-Halvânî'dir. Serahsî'nin *el-Uşûlü*'ü ile Ebû'l-Usr el-Pezdevî'nin *el-Uşûlü*'ü arasındaki benzerlik hocaları Halvânî'nin Buhara fıkıh usulü geleneğinin oluşumundaki etkisini gözlemlemeye imkân vermektedir. Ele aldığı konuları kısaca inceleyen Serahsî'nin eseri araştırmacılara hitap eden bir ilmî referans kitabı özelliği taşıırken Pezdevî'ninki -yine üst düzey bir ilim diliyle yazılmış olmakla birlikte- derli toplu ve sistematik sunuma öncelik veren bir ders kitabını andırmaktadır. Bu biçimsel fark dışında iki eser neredeyse aynı kaleminden çıkmış gibi birbirine benzemektedir. Birinin diğerinin eserinden haberdar olup onu kullandığına dair herhangi bir veri bulunmadığından bu iki eserin esas itibarıyla hocaları Halvânî ile birlikte geliştirilmiş ortak bir malzemeye dayandığı ve hocalarının ölümünden sonra ayrı çalışmalar halinde ortaya konduğu söylenebilir. Bu iki müellifin fûrû alanındaki eserlerine *el-Mebsûtü*, usul alanında ise *el-Uşûlü* adını vermiş olmaları da (*Keşfü'z-zunûn*, I, 112; II, 1580-1581) bu ihtimali güçlendiren bir husustur.

Serahsî *Uşûlü's-Serahsî*'yi, Hanefî hukuk doktrininin ayrıntılarına ilişkin kaleme aldığı büyük bir şerh çalışması olan *el-Mebsûtü*'u yazdığı sırada kendisine rehberlik eden teorik hukuk esaslarını ve yöntemlerini derli toplu biçimde ortaya koymak üzere telif ettiğini belirtmektedir (*el-Uşûlü*, I, 10). *el-Mebsûtü*, Hanefî mezhebi-

nin hukuk doktrininin esasını teşkil eden Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin temel eserlerinde yer alan ve mezhebin esasını kabul edilen görüşlerin (zâhirü'r-rivâye) ayrıntılı bir şerhi olup hem hukuk tarihi hem mezhep doktrini açısından son derece önemlidir. Serahsî, uzun bir süreçte tamamladığı *el-Mebsûtü*'u kaleme alırken muhtemelen *el-Uşûlü*'ünü yazmayı planlamış, onu tamamladıktan sonra da bu projesini gerçekleştirmiştir. Hapiste iken başlayıp çıktıktan sonra tamamladığı *el-Uşûlü*, bildiği kadarıyla onun son eserlerinden biridir; Serahsî eseri 479 yılı Şevval ayının sonunda (6 Şubat 1087) Özkent Kalesi'nin bir odasında yazmaya başladığını dîbâcesinde belirtmektedir (I, 9); fakat bitiş tarihi günümüze gelen nüshalarında kaydedilmemektedir. Bu tarihten kısa bir süre sonra vefat ettiği için eserini gözden geçirme fırsatı bulamadığı ve konu tertibindeki bazı düzensizliklerin bunun için giderilemediği anlaşılmaktadır.

Serahsî, İslâm akaidine dair temel ilkelere öğrenilmesinden sonra en değerli meşgalenin Selef'in yolunu izleyip fıkıh ilmiyle uğraşmak olduğunu belirterek kitabına başlar. Ona göre fıkıh üç şeyin birleşiminden oluşur. Birincisi dinin uyulması gereken kurallarını bilmektir ki bu fûrû-i fikhîdir. İkincisi nasları mânalarıyla kavrayıp hükümlerin asıllarını tanıyarak onlara ilişkin bilgiyi sağlamlaştırmaktır ki bu da fıkıh usulünü teşkil eder. Üçüncüsü ise hükümleri kişinin hayatına yansıtması (amel), bir anlamda ahlâkî tutarlılığa sahip olmasıdır. Serahsî'ye göre sadece birincisini yapabilene râvi denilir; birincisini ve ikincisini birlikte başaran -tam hak etmese defakih denebilir. Gerçek anlamda fakih ise üçünü birlikte yapabilen kimsedir. Ona göre Hanefî mezhebinin kurucuları kabul edilen Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî bu üç özelliği taşıyan örnek şahsiyetlerdir; bunlar Hanefî mezhebinin hukuk doktrinini bu temellerden hareketle teşkil etmiştir.

İnsanın bu dünyadaki varlık sebebi olan imtihan sürecini başarılı biçimde yaşayabilmesi helâl ve haramı ayırt edebilmesine, kısaca Allah'ın kendisinden uymasını istediği kuralları bilmesine bağlıdır (*a.g.e.*, I, 11). Bir yükümlülükler sistemi olarak kurallar varlıklarını ve meşruiyetlerini Allah'ın emir ve nehiyelerinden aldığı için Serahsî kitabına emir konusuyla başlar. Müslümanın, zihninde hukukun meşruiyetini ilâhî emirden alması düşüncesinin bir ifadesi sayılan bu yaklaşım belki de devrin önemli bir tartışma konusunu meydana getiren